

خاورشناسان و فرقه‌شناسی

(کارنامه علمی و انتشاراتی در زمینه فرق اسلامی)

محمد نوری

مقدمه

۱۷۴

هفت آسمان

۱/

□ ۱. اشتراق یا خاورشناسی (Orientalism) با شعبه‌های مختلفی که دارد (مانند اسلام‌شناسی، ایران‌شناسی، عرب‌شناسی، هندشناسی) مجموعه‌ای از فعالیت‌های مربوط به کشف منابع علمی و باستانی، گردآوری و نگهداری مواد فرهنگی، فهرست‌نگاری و کتاب‌شناسی، روزنامه‌نگاری، تحقیق، بررسی، ترجمه و تصحیح متون و انتشار آنها گفته می‌شود.^۱ تولیدات فرهنگی خاورشناسان در کمیت و کیفیت قابل ملاحظه و تأمل است؛^۲ چرا که در برخی زمینه‌ها مانند موضوعیابی از اسلام بیشتر از مسلمانان کوشیده‌اند و آثار آنان مبنای مرجع پژوهش‌های مسلمانان قرار گرفته است. از این‌رو پرونده اشتراق در همه زمینه‌ها مهم و خواندنی و عبرت‌آموز است. هر چند آثار اشتراقی بعضاً قابل نقد و پاسخ‌گویی و برخی نیازمند تکمیلند، ولی همان‌گونه که در عرصه صنعت و پزشکی و فن‌آوری نمی‌توان به دستاوردهای عالمان غربی بی‌توجه بود و باید براساس آن تجارب فن‌آوری بومی را پایه‌ریزی نمود، در پژوهش‌های علوم انسانی هم‌اطلاع از یافته‌ها و تلاش‌های خاورشناسان در پی‌ریزی تحقیقات اسلامی و تصحیح روشها خالی از فایده نیست.

غرب پس از رنسانس درصدد شناسایی تمامی جهان و همه موجودات برآمد؛ رشته‌های

طبیعت‌شناسی، کیهان‌شناسی و انسان‌شناسی را گسترش داد و صدها پژوهشگر به کار گرفته شدند.^۳ غالب این محققان انگیزه‌های علمی و فرهنگی و یا انسانی داشته‌اند و البته سوداگرانی هم بوده‌اند که نتایج این پژوهشها را در راستای اهداف غیرعلمی و غیرانسانی به کار می‌بسته‌اند. این مسأله هم در رشته‌های علوم طبیعی و هم علوم انسانی وجود داشته است. از این رو نمی‌توان همه مستشرقان را مغرض و تابع استعمار دانست.^۴ بلی تجمع امکانات مادی و انسانی در غرب و توسعه‌یافتگی کشورهای اروپایی و آمریکا و عقب‌ماندگی شرق ایجاب می‌کرد که غرب بر شرق تسلط و تفوق علمی و فرهنگی داشته باشد.^۵

از ابتدای آشنایی خاورشناسان بر فرهنگ اسلامی، تنوع و تکثر این فرهنگ که در قالب فرقه‌های متعدد تبلور دارد، توجه آنان را جلب کرده بود. انتشار کتاب *الملل و النحل* شهرستانی در غرب سبب تشدید نیازمندی و علاقه آنان به شناسایی فرقه‌های اسلامی شد.^۶ منبع اطلاعاتی مستشرقان در ابتدا حوزه‌های علمی و فرهنگی اندلس و طلیطله و صقلیه بود، ولی بعدها روشهای جدیدتر و منابع دیگری به کار گرفتند^۷ و آثار فراوانی به شکل مقاله، کتاب و پایان‌نامه در زمینه‌های مختلف مربوط به فرقه‌های اسلامی منتشر کردند.

۴. داوریه‌های متعددی در مورد پرونده استشراق صورت گرفته است. برخی بر اساس شواهد تاریخی و مدارک موجود و به دلیل اینکه واتیکان در تکوین استشراق حضور و در استمرار آن نقش داشته است،^۸ خاورشناسی را از نظر ماهیت با تبشیر و میسیونری یکی دانسته‌اند.^۹ البته در تحلیل این ایده نمی‌توان ویژگی جغرافیایی ایتالیا را که محل ارتباطی و مواصلاتی شرق با غرب است، از نظر دور داشت. مطابق آمارهای موجود در ایتالیا دهها مرکز آموزشی و پژوهشی و کتابخانه در خصوص اسلام‌شناسی و شرق‌شناسی وجود دارد.^{۱۰} در یک گزارش چنین آمده است: کاردینال بورومیو کتابخانه‌ای در میلان تأسیس کرد و هیأت‌هایی برای خرید و تهیه کتابهای چاپی و خطی به شرق فرستاد. مجموعه کتابهای خطی مربوط به فرقه‌ها بالغ بر ۷ هزار مجلد می‌باشد.^{۱۱}

گروهی دیگر استشراق را خادم استعمار و در راستای اهداف استعمار نو می‌دانند، محمد غزالی کتاب *ظلام من الغرب*^{۱۲} و محمد ابراهیم فیومی کتاب *الاستشراق رسالة استعمار*^{۱۳} را به منظور تبیین همین ایده که از آن به تهاجم فرهنگی (الاختراق الثقافي) یاد می‌شود، نوشتند. همچنین دهها کتاب و مقاله دیگر در این زمینه نوشته شده است.^{۱۴}

۳. آثار استشرافی نه فقط در حوزه‌های علمی غرب کارایی داشت، بلکه در میان متفکران مسلمان و مراکز آموزشی و پژوهشی تحولی ایجاد کرد. بر مبنای تحقیقات آنان، پژوهشهای جدید در جهان اسلام شکل گرفت؛ یعنی اهمیت آثار مستشرقان به این دلیل است که در

بازخوردهای اطلاعاتی مسلمانان به کار رفته است. لذا انتقال آن تحقیقات توسط دانشجویان مسلمان در غرب یا از طریق ترجمه‌های آنها در کشورهای اسلامی یا درج در کتابهای مرجع مانند دائرةالمعارفها، شالوده پژوهشهای بسیاری از اندیشمندان مسلمان را تشکیل داده و می‌دهد. این گونه نبوده که مستشرقانی کتابی نوشته و در گوشه‌ای نهاده باشد، با توجه به اینکه کارهای پژوهشی و انتشاراتی آنها بیشتر در عرصه کتابهای مرجع است.

جهت مختلف اهمیت استشراق، برخی را به شناخت این پدیده واداشت. پس از آن، خاورشناسی به عنوان یک موضوع تحقیقاتی در کنار غرب‌شناسی مطرح شد، و کسانی با کاوش در پرونده استشراق در ابعاد مختلف معرفت‌شناسی، سیاسی، جامعه‌شناسی، سیاسی، فلسفی و دینی آن دهها مقاله و کتاب منتشر کردند. یکی از این تحقیقات، کتاب عالمانه‌ای با عنوان شرق‌شناسی (Orientalism) از ادوارد سعید متفکر فلسطینی است.^{۱۵} در ایران برای تسهیل مطالعات روی استشراق و ایران‌شناسی، فرهنگ خاورشناسان (اثر ابوالقاسم سحاب) و فرهنگ خاورشناسان (تألیف پژوهشگاه وزارت فرهنگ و علوم) عرضه شده است. در خارج از ایران، کتاب موسوعه المستشرقین (اثر عبدالرحمن بدوی) و المستشرقون (اثر نجیب العقیقی) آثار برجسته در این زمینه‌اند.

۴. فعالیتهای خاورشناسان مشتمل بر باستان‌شناسی و اکتشافات باستانی، نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری مخطوطات، کتاب‌شناسی و فهرست‌نگاری منابع چاپی، انتشارات، تشکیل کنگره‌ها و همایشها، ترجمه، تصحیح و ویرایش آثار شرقی و اسلامی، پژوهش، نگارش و تدوین دائرةالمعارفها، تأسیس و انتشار مجله‌های تخصصی مربوط به مسائل شرق و اسلام بوده است.^{۱۶} در اینجا دورنمایی از این فعالیتها به طور موجز ارائه می‌شود.

خاورشناسان فرانسوی مجله‌های بسیاری منتشر می‌کرده‌اند و برخی از آنها با پرداختن به مسائل عرب و اسلام، به فرقه‌ها و مذاهب اسلامی نیز پرداخته‌اند. مجله La Journal des Savants ویژه عرب و اسلام از سال ۱۶۶۵ از سوی جمعیت دانشمندان فرانسوی، هر سه ماه یکبار در پاریس و مجله Journal Asiatique وابسته به جمعیت آسیا - فرانسه از سال ۱۸۲۲ به طور فصلی در پاریس منتشر می‌شود. مجله Revue de l'Histoire des Religions ویژه تاریخ ادیان از سال ۱۸۸۰ و مجله Revue des Sciences Religieuses ویژه علوم دینی استراسبورگ به زبان فرانسه نشر می‌یافته است. مجله Revue des Etudes Islamiques زیر نظر لویی ماسینیون و مشارکت معهدالدارسات الاسلامیه در پاریس و معهد فرانسوی در دمشق از ۱۹۲۷ هر سه ماه یکبار چاپ شده است. مجله Revue du monde musulman از سال ۱۹۰۶ تا ۱۹۲۶ به صورت سالیانه و با عنوان Abstracta Islamica تا سال ۱۹۵۴

منتشر شد. مجله Studia Islamica زیر نظر ساخت و برونشفیج از ۱۹۵۳ منتشر می‌شده است. مقالات زیادی دربارهٔ فرقه‌ها یا متفکران فرقه‌ها در این مجلات آمده است.

برای تسهیل امور آموزشی و پژوهشی گردآوری و بایگانی کتابهای خطی و سپس فهرست‌نویسی آنها یکی از مشغله‌های بعضی خاورشناسان بوده است. از باب نمونه کتابخانه ملی وین دارای هزاران نسخه نفیس است که در بین آنها ۲۵۰ نسخه خطی از مؤلفات زیدیه به چشم می‌خورد که گلاسر آنها را گردآوری کرده است،^{۱۷} یا کتابخانهٔ کاردینال بورومیو مزین به ۷ هزار نسخه خطی فرقه‌ها بوده است.^{۱۸} ایوانف فهرست مخطوطات اسماعیلی موجود در موزه آسیاسی را نگاشت، که توسط انتشارات مجمع العلوم در ۱۹۱۷ منتشر شد و ا.ا. سیمینوف فهرست مخطوطات اسماعیلی در کتابخانه خودش را نوشت که در ۱۹۱۸ نشر یافت.^{۱۹} کارل بروکلیمان تاریخ‌الادب/العربی را انتشار داد، که بخش مهم آن فهرست نسخه‌های خطی و قسمتی از آن مربوط به مذاهب اسلامی است.

فهرستهای متعددی نیز برای گردآوری اطلاعات مربوط به مقالات و کتابهای چاپی در غرب تدوین شده، که از آن جمله Index Islamicus است، که به صورت مجله منتشر می‌شود. خاورشناسان در نیمه دوم قرن نوزدهم، ضرورت تألیف دائرةالمعارفی در موضوعات اسلامی را برای دستیابی سریعتر به اطلاعات مربوطه احساس می‌کردند. در یکی از همایشها هوتسما به مدیریت تدوین دائرةالمعارف اسلامی برگزیده شد و این پروژه در سه زبان انگلیسی به سرپرستی ارنولد، فرانسوی به سرپرستی رینه باسمه و آلمانی به سرپرستی شاده و ریشار هارتمان آغاز شد. چاپ اول آن در چهار جلد از حرف A تا Z از سال ۱۹۱۳ تا ۱۹۳۱ به طول انجامید.

الموسوعة العربية المیسره که بر اساس دائرةالمعارف کلمبیا نوشته شد و موسوعة الاسلامیه المیسره که خلاصه دائرةالمعارف الاسلامیه است و مدخلهای اسلامی دائرةالمعارفهای مهم غرب، مانند بریتانیکا و آمریکانا توسط خاورشناسان نوشته شده است.

خاورشناسان حتی در زمینه قرآن، پژوهشهای گسترده‌ای انجام داده‌اند^{۲۰} و بعضی از این تحقیقات، با گرایش فرقه‌شناختی - یعنی تحلیل آرای مذاهب اسلامی در تفسیرهای قرآنی - شکل گرفته است.

پرونده فرهنگی خاورشناسان در ابعاد مختلف و موضوعهای گوناگون اسلامی و حتی جنبه‌های مختلف فرقه‌شناسی بسیار حجیم است و ارائه گزارشی از آن نیازمند چندین مقاله است.

۵. این مقاله درصدد بیان کارنامه تلاشها و فعالیت‌های منتشر شده مستشرقان، اعم از

تألیف، تصحیح، ترجمه و فهرست‌نگاری است و به ترتیب تاریخی (تاریخ تولد) مستشرقان تنظیم شده است. قلمرو علمی آن، فرقه‌های اسلامی و مشتمل بر کتابها و مقالاتی است که آنان درباره فرقه‌ها یا متفکران فرقه‌ها یا کتابهای آنها نوشته‌اند. به دلیل نبود یا کمبود منابع، استقرای تام و احصای کامل صورت نپذیرفت، ولی مطمئناً به اطلاعات و نکات مهم مربوط به زندگی علمی افراد اشاره شده است. البته درصد ارائه زندگینامه همه مستشرقان نبودیم.

۱. فرانسوا پتی دی لاکروا F. Petis de la Croix (۱۶۵۳ - ۱۷۱۲ م.)

مستشرقی فرانسوی است که در قسطنطنیه تحصیل کرد. و سفرهای مختلفی به شرق داشته است. او چهار کتاب خطی درباره فرقه دروزیه ترجمه کرده است.^{۲۱} در مورد ماهیت این چهار کتاب و نویسندگان و اطلاعات کتاب‌شناختی آنها، گزارش جامعی در دست نیست. ذیل «دی ساسی» خواهد آمد که وی این کتابها را ویراستاری و بازنگری کرده است.

پتی دو لاکروا از جمله اولین مستشرقانی است که آگاهی‌هایی از دروزیه در غرب منتشر کرد.

۲. آنتونیو دو ژزو (نیمه دوم قرن هفدهم و نیمه اول قرن هیجدهم)

مستشرقان عمدتاً به کارهای علمی و فرهنگی، و مسیونرها به تبلیغ دینی می‌پرداخته‌اند؛ اما برخی از مستشرقان تبلیغ دینی هم داشته‌اند. نام آنتونیو دو ژزو کشیش پرتغالی‌الاصل و علاقه‌مند به فرهنگ شرقی، هر چند در زمره مستشرقان رسمی ثبت نشده است، ولی وی شرق‌شناسی بود که در عین علاقه به مسائل مربوط به شرق، به قصد تبلیغ دین مسیح در دوره صفویه به ایران آمد و پس از مدتی به اسلام گروید و به علی‌قلی جدیدالاسلام تغییر نام داد. او کتابهای در رد مسیحیت و تورات نوشت و از اعتقادات شیعی دفاع نمود. وی کتاب هدایة الضالین و تقویة المؤمنین^{۲۲} را در چهار بخش: رد اصول دین مسیحیت و اثبات اصول اسلام، رد فروع دین نصارا و اثبات فروع اسلام، اثبات پیامبری و خاتمیت، اثبات امامت و مهدویت تنظیم کرد، و در هر بخش به تبیین اعتقادات شیعی پرداخت. زندگانی وی بیشتر در روزگار شاه‌سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵ - ۱۱۳۵ / ۱۶۴۹ - ۱۷۲۲ م.) سپری شد.^{۲۳}

۳. میخائلیس، یوسان داوید Johann David Michaelis (۱۷۱۷ - ۱۷۹۰ م.)

مستشرق مشهور آلمانی و استاد زبانهای شرقی و نیز فلسفه در برخی دانشگاههای آلمان و سردبیر مجله Göttinger Gelehrten Anzeiger در بین سالهای ۱۷۵۳ تا ۱۷۷۰ بوده است. آقای عقیقی گزارش داده که میخائلیس منتخباتی از رسائل اخوان الصفا داشته است،^{۲۴} ولی اطلاعات دیگری ارائه نکرده است. آقای عبدالرحمن بدوی در کتاب موسوعه المستشرقین اشاره‌ای به این اثر ندارد.^{۲۵} همچنین در گزارشهای دیگر، اولین پژوهش در

رسائل اخوان الصفا را از دیتریسی دانسته‌اند که بین سالهای ۱۸۵۸ - ۱۸۷۲ م. منتشر شده است. ۲۶.

۴. دو ساسی Antoine Isaac Sil Vester De Sacy (۱۷۵۸ - ۱۸۳۸ م.)

از پیشروان شرق‌شناسی در فرانسه است. گاهی وی را به عنوان شیخ المستشرقین ستوده‌اند. ۲۷ در پاریس زاده شد و تحصیلات وی در همان شهر بود. در سال ۱۷۷۸ به عضویت هیأت نشر مخطوطات شرقی در کتابخانه ملی پاریس انتخاب شد. و در ۲۲ سالگی به عضویت مجمع فرهنگ و کتاب درآمد. به دلیل خدمات فراوانش در سال ۱۸۱۳، لقب بارون (Baron) به وی اعطا شد. در سال ۱۸۱۵ به ریاست دانشگاه پاریس برگزیده شد. در سال ۱۸۲۲ با همکاری همفکران و شاگردانش، مجله آسیایی را منتشر کرد و جمعیت آسیایی را تأسیس نمود و به مدت شانزده سال مدیر آن بود. وی همچنین در سال ۱۸۳۳ به مدیریت مدرسه زبانهای شرقی منصوب شد.

فعالیت‌های علمی او در زمینه فرق اسلامی به این شرح است: بازنگری و ویرایش ترجمه فرانسوی چهار کتاب خطی عربی درباره دروزیه که اصل آنها در سال ۱۷۰۰ از طرف یک پزشک لبنانی به لویس چهاردهم پادشاه فرانسه اهدا شده بود. پتی دی لاکرو آنها را به فرانسه ترجمه کرد، ولی به دلیل نامفهوم بودن آن ترجمه، دی ساسی با مراجعه به اصل متون، آنها را ویرایش نمود. پس از آن، دو جلد کتاب تحلیلی درباره فرقه دروزیه نگاشت، که به سال ۱۸۳۸ در پاریس منتشر شد. فهرستی از کتابهای خطی دروزیه در کتابخانه‌های اروپا در مجله آسیایی Asian Review (۱۸۲۴) منتشر کرد. در همین مجله دو مقاله: یکی تصحیح رساله الطیر منسوب به دروزیه و دوم مقاله‌ای در تحلیل فرقه نصیری در سال ۱۸۲۷ انتشار داد. ۵. همر - پورگشتال، یوزف فون Josef Von Hammar - Purgstall (۱۷۷۴ - ۱۸۵۶ م.)

خاورشناس اتریشی و فارغ التحصیل مدرسه زبانهای شرقی و متبحر در زبانهای عربی، فارسی و ترکی است. وی از طرف دولت مأموریت‌های فرهنگی به کشورهای شرقی، از جمله مصر داشته و دارای دکترای افتخاری از چند دانشگاه و عضویت پنجاه مؤسسه فرهنگی و علمی بوده است.

او در سال ۱۸۳۷ مقاله‌ای در بررسی اعتقادات دروزیه در مجله آسیایی Asian Review منتشر کرد، پیش از آن نیز (در سال ۱۸۱۸) کتابی به فرانسه با عنوان تاریخ حشاشین (اسماعیلیه) در اشتوتگارت منتشر کرده بود.

۶. دو کوروا Du Caurroy (۱۷۷۵ - ۱۸۳۵ م.)

مستشرق فرانسوی که فعالیت‌های فرهنگی و علمی خود را در قسطنطنیه با تأسیس

مدرسه فرانسوی و مدیریت آن در آن شهر آغاز کرد. وی کارمند سفارت فرانسه در آن شهر بوده است. از سال ۱۸۳۰ با بازنشستگی و بازگشت به فرانسه خود را در مطالعات مربوط به شرق‌شناسی محصص نمود. کتاب *اهل سنت و شیعه و حنفیان* را در ۱۸۴۸ در پاریس و مقاله «تشریح اسلامی بر پایه مذهب حنفی» را در هشت شماره *مجله آسیایی (Asian Review)*، بین سالهای ۱۸۴۸ تا ۱۸۵۳ م. منتشر کرد.

۷. هوچکو،^{۲۸} مونک، سلمون Salomon Munk (۱۸۰۳ - ۱۸۶۷ م.)

مستشرق فرانسوی که آلمانی‌الاصل و متخصص در تاریخ فلسفه یهودیت و اسلام و نیز از مسئولان کتابخانه ملی پاریس و استاد ادبیات عبری در کالج دی فرانس بوده است. آثار وی بیشتر در موضوعات مربوط به فرهنگ یهود است؛ با این حال، مقاله‌ای در معرفی کتاب *دیانت در روزیه* (تألیف سیلفستر دی ساسی) در *مجله Le Temps* (۱۸۳۸/۳/۲) و مقالاتی درباره غزالی، کندی و ابن‌سینا در *New Encyclopaedia* (به سرپرستی پیپر لیرو و جان رینو) نیز نوشته است.

۸. ووستنفلد، هینرش فریدیناند Heinrich Ferdinand Wustenfeld (۱۸۰۸ - ۱۸۹۹ م.)

مستشرق آلمانی و متخصص در زبانهای سامی، عربی و فارسی و دارای حدود دویست اثر در موضوعات مختلف، از جمله مباحث اسلامی و خاورشناسی است. برای اولین بار کتاب *المعارف ابن‌قتیبه* را، در سال ۱۸۵۰ در گوتینگن نشر داد. این اثر دائرةالمعارف گونه و مشتمل بر اطلاعات مفیدی از فرق و ملل اسلامی است.^{۲۹}

آقای عقیقی گزارش داده که ووستنفلد کتاب *تاج التراجم فی طبقات الحنفیه* را تصحیح کرده و به چاپ سپرده است،^{۳۰} ولی این گزارش اشتباه است؛ زیرا این فلوگل است که کتاب مزبور را تصحیح نموده است.

ووستنفلد تاریخی درباره خلفای فاطمیان به زبان فرانسه منتشر کرده (گوتنگن، ۱۸۸۱ م.) و درباره ابن‌فورک (ابوبکر محمد بن حسن بن فورک) فیلسوف و فقیه اشعری مسلک نیز مقاله‌هایی دارد.^{۳۱}

۹. کورتن، ویلیام W. Cureton (۱۸۰۸ - ۱۸۶۴ م.)

مستشرق و اسلام‌شناس بریتانیایی و فارغ‌التحصیل رشته زبان عربی و نیز سریانی از دانشگاه آکسفورد است. او مدت‌ها استاد همین دانشگاه در تدریس اسلام و زبان عربی بود.

به اهتمام وی، کتاب *الملل و النحل* شهرستانی در دو جلد (لندن، ۱۸۴۶ - ۱۸۴۲ م.)^{۳۲} و همچنین متن تصحیح شده کتاب *العقائد نسفی* (لندن، ۱۸۴۳ م.) منتشر شده است.^{۳۳}

۱۰. ولف، فیلیپ Philip Wolff (۱۸۰۸ - ۱۸۹۴ م.)

خاورشناس پرتغالی، که تنها اثر وی در زمینه فرق اسلامی، تصحیح کتاب *ام‌البراهین فی العقائد* محمد بن یوسف سنوسی و ترجمه آلمانی آن است (لایپزیگ، ۱۸۴۸).^{۳۴} محمد سنوسی (۱۷۹۱ - ۱۸۵۹ م.) سلسله جنبان فرقه سنوسیه است. این فرقه اصالتاً یک فرقه از صوفیه و منشعب از خاضریه^{۳۵} بود که در آفریقای شمالی به وجود آمد؛ بعدها متفکران این فرقه با نگارش کتابهای کلامی، به طرح آرای کلامی نیز پرداختند. آنان همچنین دارای فعالیتهای گسترده سیاسی بودند، به طوری که کشور لیبی بر اساس فعالیتهای و ایده‌های نظری این فرقه تأسیس شد.^{۳۶}

۱۱. هاربروکر، ث. Th. Haarbrucker (۱۸۱۵ - ۱۸۸۰ م.)

خاورشناس آلمانی، که کتاب *الملل و النحل* شهرستانی را در دو جلد به آلمانی ترجمه کرده است.^{۳۷}

۱۲. دیترسی،^{۳۸} فریدریش هایریش Friedrich Dieterici (۱۸۲۱ - ۱۹۰۳ م.)

مستشرق آلمانی، که در هاله و برلین، الهیات مسیحی و در هاله و لایپزیگ زبانهای شرقی را آموخت. او در ۱۸۴۷ عازم مشرق زمین شد و بیش از یک سال در قاهره زبان عربی را تحصیل نمود. سپس مسافرت‌هایی به سینا، بیت‌المقدس دمشق و قسطنطنیه داشت. از ۱۸۵۰ استاد دانشگاه برلین در ادبیات عرب بود. آثار تألیفی و ترجمه‌ای ماندگاری در زمینه ادبیات عرب و فلسفه اسلامی دارد. گزیده‌ای از *رسائل اخوان الصفا* را به عنوان *خلاصه الوفاء فی اختصار رسائل اخوان الصفا* در ۱۸۸۴ در لایپزیگ منتشر کرد. این چاپ بر اساس چند نسخه خطی صورت گرفته است.^{۳۹} قبل از آن، در سال ۱۸۶۱ در برلین کتاب پژوهشی در طبیعت‌شناسی و جهان‌شناسی بر اساس آرای *اخوان الصفا* منتشر کرده بود.

۱۳. دفریمری، شارل Charles Defremery (۱۸۲۲ - ۱۸۸۳ م.)

خاورشناس فرانسوی و دارای تخصص در ادبیات عربی و فارسی و از نویسندگان مجله‌های آسیایی JA و *ابحاث در تاریخ شرق* (Memories d'histoire orientale) و مجله نقد و ارتباطات ادبی (Cotrespondence litteraire) بوده است.

پژوهشی تحلیلی در تاریخ موحدین دارد که در سال ۱۸۴۷ منتشر شده است. همچنین تحقیقی میدانی درباره‌ی اسماعیلیان در سوریه انجام داده، که در سال ۱۸۵۵ انتشار یافته و در سالهای ۱۸۵۶ و ۱۸۶۰ تجدید چاپ شده است.

۱۴. مهران، ف. م. فان^{۴۱} F. M. Van Mehren (۱۸۲۲ - ۱۹۰۲ م.)

خاورشناس دانمارکی و استاد دانشگاه کپنهاگ که در فرهنگ شرقی و گرایشهای فکری جدید در جهان اسلام و علوم اسلامی مطالعاتی داشته است.

وی در سال ۱۸۷۷ کتابی دربارهٔ ابوالحسن اشعری^{۴۲} منتشر کرد و در کتاب تبیین کذب المفتری ابن عساکر را تحقیق و بعضی قسمت‌های آن را به فرانسه ترجمه و منتشر نمود.^{۴۳} کتاب تبیین کذب المفتری برای دفاع از آرای اشعری و در رد کتاب *مثالب ابن ابی بشر اشعری* اثر ابوعلی حسن بن علی اهوازی (م. ۴۶۴ق.) نوشته شده است. کتاب *الشاش المعلم شأوش کتاب الموهوم* از یافعی تلخیص تبیین کذب المفتری است. مهران به فلسفه ابن سینا و غزالی تعلق خاطر داشت و بخشی از پژوهش‌های خود را در این زمینه در سال ۱۸۸۲ منتشر ساخت.

۱۵. جیز، هنری Henry Guys (۱۸۲۳ - ۱۸۸۴ م.).

مستشرق فرانسوی و فارغ التحصیل مدرسه زبانهای شرقی است. مدتی از سوی دولت فرانسه کنسول در بیروت بود. در مدت اقامت در بیروت، علاقه‌اش جذب دو فرقه نصیرییه و دروزیه شد. کتاب *عقائد الدرور*^{۴۴} نوشته پدر حنایا منیر زوقی بنانی را همراه با ترجمه فرانسوی آن، در سال ۱۸۶۳ و در پاریس منتشر کرد. همچنین مقالهٔ پژوهشی در عادات و شعائر نصیرییه را در *مجله آسیایی (Asian Review)* منتشر کرد.

۱۶ - گویار^{۴۵} Stanislas Guyard (۱۸۲۴ - ۱۸۸۴ م.).

خاورشناس فرانسوی، که در روسیه زاده شد و تا پانزده سالگی در آن کشور بود، به پاریس آمد و تا پایان عمر در این شهر به فعالیتهای فرهنگی و علمی مشغول بود. وی استاد برخی مؤسسه‌های علمی، مسئول کتابخانه جمعیت آسیایی و معاون همین جمعیت و از اعضای فعال *مجله نقد (Revue critique)* بود.

اما تلاشهای وی در باب فرقه‌شناسی عبارتند از: ترجمه فتوای ابن تیمیه در مورد نصیرییه به فرانسه، همراه با متن تصحیح شده و انتشار آن در سال ۱۸۷۲. عنوان این رساله *فتیای فی النصیرییه* است.

آثار دیگر گویار عبارتند از: ترجمه رساله سمرقندی^{۴۶} در قضا و قدر به فرانسه، در سال ۱۸۷۳، چاپ مجدد آن در سال ۱۸۷۵ و سرانجام انتشار متن عربی آن در سال ۱۸۷۹ در پاریس؛ انتشار متونی از آثار اسماعیلیه، همراه با ترجمه فرانسوی آنها در سال ۱۸۷۸ و پژوهشی دربارهٔ یکی از داعیان اسماعیلیه در سال ۱۸۷۷.

۱۷. کای، هنری کاسلز H. C. Kay (۱۸۲۷ - ۱۹۰۳ م.).

کای در بلژیک متولد شد، ولی هویت بریتانیایی داشت. استاد دانشگاه لندن در زبانهای شرقی بود. *اخبار القرامطه* جندی^{۴۷} به اهتمام وی منتشر شد. این کتاب به ضمیمه کتاب *ارض الیمن و تاریخها* نوشته عماره الیمنی و همراه با *تاریخ دول الیمن* از ابن خلدون و ترجمه

انگلیسی آن توسط کای، در مجموعه‌ای به اهتمام وی منتشر شده است. عنوان و مشخصات این مجموعه چنین است:

Yaman its early mediaeval history, Arabic texts with translation and notes. by H. C. Kay. London, 1892.

۱۸. کریمر، آلفرد فون Alfred Von Kremer (۱۸۲۸ - ۱۸۸۹ م.)

خاورشناس اتریشی و فارغ التحصیل از دانشگاه وین است. ابتدا برای مأموریت‌های سیاسی به بیروت و قاهره رفت و از این طریق به استشراف روی آورد. او در سال ۱۸۶۸، پژوهشی به عنوان تاریخ فرقه‌های اسلامی به آلمانی در لایپزیگ منتشر کرد. همچنین کتابی با عنوان تاریخ اندیشه‌های رایج در اسلام^{۴۸} به آلمانی نگاشته، که در آن به اندیشه کسانی همچون حسن بصری از بنیان‌گذاران معتزله، پرداخته است.

۱۹. دی خویره،^{۴۹} میشل جان Michael Jan de Goeye (۱۸۳۶ - ۱۹۰۹ م.)

خاورشناس بزرگ هلندی و فارغ التحصیل دانشگاه لیدن در ادبیات و فلسفه است. او منصب استادی چند دانشگاه و عضویت چند مؤسسه علمی را عهده‌دار بود. علاوه بر این، دارای فعالیت گسترده فرهنگی و مطالعات فراوان در منابع و موضوعات اسلامی بود. از این رو آثار وی را مهم و معتبر می‌شمارند.^{۵۰}

وی بسیاری از کتابهای مرجع اسلامی، مانند البلدان یعقوبی، فتوح البلدان بلاذری، تاریخ طبری، المسالک و الممالک اصطخری، التنبیه و الاشراف مسعودی، انساب الاشراف بلاذری را ترجمه، تصحیح، فهرست‌نگاری یا توصیف نمود. در زمینه فرق اسلامی کتابی با نام رابطه بین قرامطه بحرین و فاطمیان در سال ۱۸۸۶ در لیدن منتشر کرد. بعدها تکمله‌ای برای آن نوشت و به صورت مقاله‌ای در مجله آسیایی فرانسه (JA) (۱۸۹۵، ۵) با عنوان پایان دولت قرامطه بحرین انتشار داد.

۲۰. فرید لاندن Friedlaender (۱۸۴۰ ؟ م.)

خاورشناس آمریکایی و دارای مطالعاتی در فرقه‌های اسلامی است.

در مجله Journal of the American Oriental Society مقاله خروج شیعه از نظر ابن حزم و ترجمه بخشی از الملل و النحل ابن حزم (۱۹۰۷)، مذاهب شیعه (۱۹۰۸) و کتاب الامامة جاحظ (۱۹۰۹) را منتشر کرد. همچنین تحلیلی از کتاب الملل و النحل ابن حزم را در مجله دراسات شرقیه (۱۹۰۸، ۱) و مقاله‌ای درباره عبدالله بن سبا و شیعه در مجله آشوریه (۱۹۰۹) به چاپ رساند.

۲۱. گویدی، ایگنازیو^{۵۱} Ignazio Guidi (۱۸۴۴ - ۱۹۳۵ م.)

در رم متولد شد و از مستشرقان ایتالیایی و فارغ التحصیل دانشگاه رم است. در دانشگاه مصر تاریخ تدریس می‌کرده است. تخصص وی در ادبیات سامی به اندازه‌ای است که وی را شیخ مستشرقان در این زمینه قلمداد نموده‌اند. آثار وی بیشتر مربوط به ادبیات و لغت‌شناسی است. گویدی، کتاب *اعز ما یطلب ابن تومرت* را منتشر کرده است. این اثر بیان آرای ابن تومرت در موضوع توحید و دیگر مسائل اعتقادی است که شاگردش عبدالؤمن آنها را شنیده و املا کرده است. این چاپ در رم (۱۹۲۵) صورت گرفته است. گلذیهر نیز این اثر را در سال ۱۹۰۳ همراه با مقدمه و ملاحظاتی به زبان فرانسه در الجزایر منتشر ساخت و در ۱۹۲۴ آن را تجدید چاپ کرد.

۲۲. ولهاوزن، جولوس Julius Wellhausen (۱۸۴۴ - ۱۹۱۸ م.)

خاورشناس آلمانی و متخصص در تاریخ اسلام و تاریخ یهودیت و استاد برخی دانشگاه‌های آلمان بوده است. او کتابی در تحلیل شیعه و خوارج به عنوان گروه‌های معارض دولت نوشته است،^{۵۲} که آقای عبدالرحمن بدوی آن را تحت عنوان *احزاب المعارضة السياسية الدينية في صدر الاسلام: الخوارج و الشيعة* به عربی ترجمه کرد و در قاهره توسط مکتبه النهضة المصریه چندبار منتشر کرده است. همچنین با عنوان *تاریخ سیاسی صدر اسلام: شیعه و خوارج* (تهران، ۱۳۷۵) به وسیله محمود افتخارزاده به فارسی ترجمه شده است.

۲۳. زاخاو، کارل ادوارد Karl Eduard Sachau (۱۸۴۵ - ۱۹۳۰ م.)

مستشرق آلمانی، که استاد دانشگاه‌های برلن و وین در زبانهای شرقی بود. یکی از مشغله‌های فکری وی فرقه اباضیه بود. پژوهش‌های در باب قانون ارث در نگاه اباضیه و عقاید اباضیه، در مجموعه *منشورات مجمع برلین* (۱۸۹۴ و ۱۸۹۸) انتشار داد. اثر بعدی وی تحقیق کتاب *العقیده منسوب به عبدالله بن اباض* بود که در سال ۱۸۹۷ توسط مرکز زبانهای شرقی برلین منتشر شد.

۲۴. آندراس، فریدریش کارل Friedrich Carl Andreas (۱۸۴۶ - ۱۹۳۰ م.)

آندراس در جاکارتا به دنیا آمد. تحقیقات وی عمدتاً در زمینه زبانهای باستانی ایران است. در اروپا استاد دانشگاه‌های برلین و گوتینگن بوده و از ۱۸۷۵ تا ۱۸۸۲ در ایران اقامت داشته است. در مورد فرقه‌های اسلامی، کتابی با عنوان *بابیها در ایران: تاریخ و تعلیمات آنها*^{۵۳} به زبان آلمانی منتشر کرد.

۲۵. فانیان، ادموند Edmond Fagnan (۱۸۴۶ - ۱۹۳۱ م.)

خاورشناس فرانسوی و فارغ التحصیل دانشگاه پاریس در زبانهای شرقی و استاد دروس اسلامی در دانشگاه الجزایر بود و در فقه و تاریخ اسلام آثاری دارد. وی کتاب *تاریخ الموحدین*

و بنی‌حفص زرکشی را به فرانسه ترجمه و در قسطنطنیه منتشر کرد.^{۵۴} همچنین کتاب تاریخ الموحدين نوشته عبدالرحمن بن علی التميمی به اهتمام وی چاپ شد.^{۵۵}

موحدین، فرقه‌ای ظهور یافته در آفریقای اسلامی، به سلسله جنبانی ابن‌تومرت و دارای اعتقادات ویژه می‌باشند. بعضی آنها را همان دروزیه شمرده‌اند.^{۵۶}

۲۶. گلدزیهر، Ignaz Goldziher (۱۸۵۰ - ۱۹۲۱ م.)

مستشرق مجاری یهودی‌الاصل و دارای تحصیل و تدریس در دانشگاه‌های بوداپست، لایپزیگ، برلین و لیدن است. در سوریه، الجزایر، فلسطین و مصر فعالیت‌های علمی و فرهنگی داشت، در الازهر نزد استادانی همچون محمد عبده به فراگیری دانش‌های اسلامی پرداخت و در سوریه با شیخ طاهر الجزایری عضو مجمع علمی دمشق و مدیر کتابخانه ظاهری آشنا شد و بهره‌ها از وی برد. گلدزیهر دارای پژوهش‌های فراوان در تاریخ اسلام و دانش‌ها و فرقه‌ها و گرایش‌های اسلامی است، به طوری که از این نظر شخصیت وی بی‌نظیر است.^{۵۷}

آثار منتشر شده گلدزیهر در فلمرو فرق اسلامی عبارتند از:

اولین پژوهش وی، مقاله‌ای در تحلیل مذهب داود ظاهری است که در کنگره مستشرقان لدین در سال ۱۸۸۳ ارائه شد و در سال ۱۸۸۴ به صورت کتاب چاپ شد. گرچه عنوان کتاب دلالت بر مذهب ظاهریه دارد، ولی محتوای آن تحلیل جامعی است از فرایند ظاهرگرایی در دو بعد کلام و فقه اسلامی، علل رشد این گرایش، نقش ابن‌حزم در پی‌ریزی عقاید دینی بر اساس مبانی ظاهرگرایی و تداوم این اندیشه تا ابن‌تیمیه و مقریزی.

به نظر می‌رسد که گلدزیهر برای این پژوهش، همه کتاب‌های ابن‌حزم و داود ظاهری را گردآوری کرد^{۵۸} و در این راستا کتاب *الابطال ابن‌حزم* را منتشر نمود. مقاله‌ای در بررسی و توصیف کتاب *الفصل فی الملل و النحل*، ابن‌حزم در *مجله شرقی آلمانی* (Keleti Szemle) نوشت. وی همانند برخی دیگر از مستشرقان نقدهایی بر آن کتاب مطرح ساخت و به ویژه داوریه‌های ابن‌حزم درباره یهود، مسیحیت، تورات و انجیل را نقادی نمود و مورد مناقشه قرار داد. وحدت سیاق فصل‌های کتاب با بخش مربوط به مسیحیت و یهودیت و الحاق آن به کتاب، همچنین نسبت این بخش با رساله اظهار تبدیل الیهود و النصری للتوراة و الانجیل منسوب به ابن‌حزم و اینکه آیا این کتاب یا آن بخش را در نقد ابن‌نغدیله نوشته یا نه؟ از مباحث مورد مناقشه گلدزیهر و دیگر خاورشناسان است.^{۵۹}

و همچنین به آلمانی در آداب جدل از نظر شیعه (لایپزیگ، ۱۸۷۴)، مقاله‌ای هم درباره شیعه در *مجله آلمانی Keleti Szemle* نگاشت.

در زمینه اسماعیلیه و باطنی‌گری نیز فصل‌هایی از کتاب *المستظهری فی الرد علی الباطنیه*

ابوحامد غزالی را منتشر کرد (لیدن، ۱۹۱۶) و مقدمه مطولی به آلمانی در عقاید باطنی و نحوه شکل‌گیری آنها در ابتدای آن آورد. علاوه بر این، مقدمه‌ای بر کتاب التوحید محمد بن تومرت پیشوای موحدین - که به کوشش لوسیانی تصحیح شده بود - نوشت (الجزایر، ۱۹۰۳) و نیز مقاله‌ای درباره‌ی اخوان الصفا در مجله Islam (هامبورگ) منتشر کرد.

از سوی دیگر، وی پژوهشهایی در مورد عقاید و شریعت مرجئه، قدریه و معتزله انجام داد، که اولی به سال ۱۸۹۹ و دومی به سال ۱۸۹۶ به چاپ رسید. در ادامه این پژوهشها مقاله‌ای درباره‌ی فخر رازی (مجله Islam، ۱۹۱۲) و مقاله‌ای درباره‌ی معتزله (مجله Islam، ۱۸ و ۱۶، ۱۹۱۵) منتشر کرد. اما مهمترین اثر وی دو کتاب: سخنرانیهایی درباره‌ی اسلام به آلمانی (بوداپست، ۱۸۸۱ و هیدلبرگ، ۱۹۱۰) و روشهای تفسیر قرآن از نظر مسلمانان (لیدن، ۱۹۲۰) است. که در بسیاری از مواضع آن، بررسیهایی در باب فرق اسلامی دارد. دکتر عبدالحلیم نجار یکی از نویسندگان مصری، کتاب اخیر را با عنوان مذاهب التفسیر الاسلامی به عربی ترجمه کرده است.

عنوان اصلی کتاب سخنرانیهایی درباره‌ی اسلام چنین است:

Vorlesungen Über den Islam

این کتاب، مجموعه سخنرانیها و درسهای نویسنده است و در اروپا به انگلیسی ترجمه شد و در سال ۱۹۸۱ به چاپ رسید. آقای ارن این کتاب را به فرانسه ترجمه کرد (پاریس، ۱۹۲۰)، سه تن از مترجمان مصری: محمد یوسف موسی، عبدالعزیز عبدالحق و علی حسن عبدالقادر آن را با عنوان العقیده والشریعة فی الاسلام به عربی ترجمه کردند. ترجمه عربی همراه با تعلیقات نقادانه مترجمان است. محمد غزالی کتابی در رد مطالب این کتاب و نقد گلذیهر با عنوان دفاع عن العقیده والشریعة نوشته و در مقدمه، نظر منفی خود را نسبت به این کتاب چنین بیان داشته است:

«ان الكتاب من شر ما الف عن الاسلام و اسوء ما وجد اليه من طعنات»، سپس علینقی منزوی آن را با عنوان درسهای اسلام با حذف تعلیقات مترجمان مصری و افزودن تعلیقات خودش از عربی به فارسی ترجمه کرد.

گلذیهر همچنین مقاله‌ای درباره‌ی ابن‌کیسان الاضم، متکلم معتزلی دارد که در مجله Islam (۶، ۱۷۴ - ۱۷۵) چاپ شده است. ۶۱

۲۷. لوسیانی، ج. د. J. D. Luciani (۱۸۵۱ - ۱۹۳۲ م.).

خاورشناس فرانسوی که از لحاظ حرفه‌ای حقوق‌دان بود. وی ام‌البراهین فی العقائد السنوسی را به فرانسوی ترجمه و همراه با متن به چاپ رساند (الجزایر، ۱۸۹۶). همچنین

کتاب توحید الباری ابن تومرت (۱۹۰۳) و الارشاد الی قواطع الادلة فی اصول الاعتقاد جوینی را تصحیح و منتشر کرد (پاریس، ۱۹۳۰).

۲۸. سپیتا، دبلیو. W. Spitta (۱۸۵۳ - ۱۸۸۳ م.)

خاورشناس آلمانی و فارغ التحصیل رشته زبانهای شرقی دانشگاه لایپزیگ او برای مدتی مدیر دارالکتب المصریه بود. پایان نامه دکترای وی تاریخ ابی الحسن اشعری و مذهب وی، به آلمانی است که در سال ۱۸۷۵ تألیف و در همان سال در لایپزیگ به چاپ رسید.

۲۹. موتیلنسکی A. de Motylinski (۱۸۵۴ - ۱۹۰۷ م.)

مستشرق فرانسوی و بولونی الاصل است. وی ابتدا در دستگاههای دولتی، مترجم و سپس در برخی مراکز علمی قسطنطنیه استاد عربی بود. موتیلنسکی پژوهشگری چیره دست در مسائل اباضیه بود. کتابی درباره اباضیه منتشر کرد (الجزایر، ۱۹۰۵). کتاب تاریخ الرستمیه بتاهرت نوشته ابن صغیر را تصحیح و در پاریس همراه با ترجمه فرانسوی آن منتشر کرد (۱۹۰۷). ۶۲ رستمیه یکی از شعبه های اباضیه است.

گفتنی است که ابن صغیر مورخ سده سوم قمری و شیعه مذهب بوده است. کتاب وی به الاثمة الرستمیین نیز معروف است.

۳۰. گلاسر، ادوارد Edward Glaser (۱۸۵۵ - ۱۹۰۸ م.)

مستشرق اتریشی، فارغ التحصیل دانشگاه وین و استاد ادبیات عرب در همان دانشگاه بود و بیشتر مطالعات وی به مباحث اسلامی در یمن اختصاص داشت. تلاش وی برای گردآوری نفایس مخطوطات زیدیه و تکمیل کتابخانه ملی وین در این زمینه، منجر به جمع آوری ۲۵۰ کتاب خطی مربوط به زیدیه و فهرست نویسی آنها شد.

۳۱. سانتیلانا، دوید David Santillana (۱۸۵۵ - ۱۹۳۱ م.)

خاورشناس ایتالیایی، متخصص در حقوق اسلامی و دارای تحقیقات فراوان در موضوعات مربوط به فقه اسلامی است. در مورد فرق، مقاله ای درباره زیدین علی و نظام زیدیه در مجله دراسات شرقی (ROS، ۸، ۱۹۱۹) دارد.

۳۲. منندیزای پلایو M. Menendez y Pelayo (۱۸۵۶ - ۱۹۱۲ م.)

خاورشناس اسپانیایی و فارغ التحصیل رشته فلسفه و ادبیات و دکترای دانشگاه مادرید (۱۸۷۵) و استاد دانشگاه مادرید و مسئول کتابخانه ملی بود. پژوهش وی در تاریخ خوارج در سال ۱۸۸۰ منتشر شد.

۳۳. مرگلیو، داوید صمویل D,S, Margoliouth (۱۸۵۸ - ۱۹۴۰ م.)

خاورشناس بریتانیایی و فارغ التحصیل رشته زبانهای شرقی دانشگاه آکسفورد بود. وی

دارای مناصب استادی دانشگاه مزبور، رئیس تحریریه مجله جمعیت پادشاهی آسیایی^{۶۳} و عضو مجمع علمی عربی دمشق و مجمع ادبی بریتانیا و جمعیت شرقی آلمان بود. تحقیقی در زمینه مهدی و مهدیه در سال ۱۹۱۵ و پژوهشی در باب زندگه در اسلام و مسیحیت در ۱۹۳۳ منتشر کرد. مهدیه یا مهدویه، پیروان عبیدالله مهدی، اولین خلیفه فاطمی (م. ۳۲۲ق.) بودند.^{۶۴} زندگه به گرایشی در قلمرو اسلامی اطلاق می‌شود که دارای افکار غیرموحدانه است.^{۶۵}

۳۴. میشو، بیلر Bellaire E. Michaux (۱۸۵۸ - ؟ م.)

خاورشناس فرانسوی و پژوهشگر تاریخ مغرب است. وی پژوهشی درباره وهابیت در مغرب دارد که در سال ۱۹۲۸ منتشر شد.

۳۵. براون، ادوارد گرانویل Eduard Granville Browne (۱۸۶۲ - ۱۹۲۶ م.)

خاورشناس انگلیسی و محقق در ادبیات و فرهنگ فارسی و ایرانی است. در کنار مطالعات مربوط به ادبیات فارسی، در ۱۸۷۹ در دانشگاه کمبریج مشغول تحصیل پزشکی شد. در سال ۱۸۸۷ دکترای پزشکی گرفت. در کنار تحصیل پزشکی، اوقات فراغت و روزهای تعطیل را صرف مطالعات کتابهای فارسی می‌کرد. بین سالهای ۱۸۸۷ و ۱۸۸۸ سفری به ایران داشت و پس از بازگشت به انگلستان، استاد زبان فارسی در کمبریج شد و تا آخر این عمر این سمت را داشت. در سال ۱۹۰۲ به استادی زبان عربی در کمبریج منصوب شد. در خصوص فرقه‌ها، پس از مطالعه کتاب مذاهب و فلسفه در خاورمیانه^{۶۶} نوشته دوگوبینو، علاقه‌اش به بابیت و بهائیت جلب شد^{۶۷} و تحقیقات مفیدی در این باره انجام داد؛ حتی برای تکمیل این اطلاعات به عکا و قبرس مسافرت کرد و با میرزا یحیی (صبح ازل) و میرزا حسنعلی (بهاءالله) گفت‌وگو کرد و به گردآوری رساله‌ها و اسناد و اوراق مربوط به این فرقه مشغول شد.^{۶۸} کتابها و مقالات براون در این زمینه عبارتند از: ترجمه مقاله سیاح نوشته عباس افندی معروف به عبدالبهاء پسر حسینعلی بهاء (کمبریج، ۱۸۹۱)، ترجمه تاریخ جدید، نوشته میرزا حسین همدانی (کمبریج، ۱۸۹۳). این دو ترجمه همراه با متن فارسی دو کتاب فوق است. براون کتاب نقطه الکاف حاجی میرزا جانی کاشانی از معاصرین باب را به چاپ رساند. به دلیل مقدمه و توضیحاتی که بر آن کتاب نوشت، با بیان این کتاب را مجعول دانستند و براون را بابتی معرفی کردند. ولی هیچ‌گونه دلیلی بر بابتی بودن براون در دست نیست.^{۶۹} برخی، مطالعات براون را نقد کرده و گفته‌اند که وی به خوبی حق مطلب را ادا نکرده و آثارش از انتقاد نسبت به این فرقه خالی است.^{۷۰}

براون در مجله انجمن سلطنتی آسیایی (J.R.A.S.) این مقالات را منتشر کرد: «بابیه ایران:

بحثی در تاریخی، ادبیات و عقاید این فرقه» (۲۴، ۱۸۸۹)، «فهرست و شرح ۲۷ نسخه خطی مربوط به بابیه» (۲۴، ۱۸۹۲)، «خاطراتی از شورش بابیان زنجان در سال ۱۸۵۰» (۲۹، ۱۸۹۷).

گزارشهای براون درباره بابیت، در کتاب یک سال در میان ایرانیان ناپخته است، ولی با تکمیل مطالعات، مقدمه و حواشی کتاب *نقطه الکاف* را سنجیده‌تر و واقع‌بینانه‌تر نگاشت، و در این مقدمه نقدهایی بر بابیت وارد ساخت. به هر حال، داوری در مورد میراث براون در مورد بابیت و بهائیت مجال گستره‌هی می‌طلبد، ولی اکثر محققان پژوهشهای براون در این زمینه را به لحاظ تاریخ مذاهب دارای ارزش می‌دانند.^{۷۱}

براون به موضوعات دینی و اجتماعی و جریانهای فکری و اعتقادی، توجه فراوانی داشت و از همان آغاز مطالعات ایرانی و اسلامی خود، چندین مقاله درباره باطنیه، حروفیه و شیخیه در جراید علمی اروپا منتشر ساخت.^{۷۲}

۳۶. مکدونالد، دنکان بلاک Duncan Black Macdonald (۱۸۶۳ - ۱۹۴۳ م.)

خاورشناس آمریکایی که اصالتاً انگلیسی و همکار نیکلستن بود. او در هاروارد و برلین فعالیتهای آموزشی داشته و مسئول مجله *عالم اسلامی* و دارای فعالیت تبشیری در مدرسه کندی (Kennedy) بوده است. مطالعات و آثار وی در عرصه فرقه‌ها عبارتند از:

توصیف و بررسی کتاب *احیاء علوم‌الدین* غزالی طی مقاله‌ای در مجله *آسیایی بریتانیا* (Royal Asiatic of Great Britain Society)، انتشار گزیده‌ای از آثار ابوحامد غزالی و ابن‌خالدون در لیدن (۱۹۰۵) و *مقاصد الفلاسفة* غزالی در ایزیس (۱۹۳۶).

۳۷. آرنولد، تامس واکر Thomas Walker Arnold (۱۸۶۴ - ۱۹۳۰ م.)

در شهر دون پورت انگلستان به دنیا آمد و در ادبیات عرب و مطالعات اسلامی تبحر داشت. در دانشگاه کمبریج زبان فارسی و عربی را فرا گرفت. از سال ۱۸۸۸ تا ۱۹۰۹ استاد فلسفه در کالج مطالعات انگلستان و اسلامی دانشگاه علیگره و دانشگاه زبانهای شرقی لاهور، رئیس دانشکده علوم شرقی دانشگاه پنجاب، معاون کتابخانه دولتی هند، استاد زبان عربی در دانشگاه قاهره بوده است. آرنولد از سرپرستان و نویسندگان *دائرةالمعارف اسلامی لیدن* و از نویسندگان *دائرةالمعارف دینی و اخلاقی هیستینگ* بوده است. از نظر فکری با سر سید احمدخان، مولانا شبلی نعمان و مولانا عباس حسین، قرابت زیادی داشت و احیا یا تجدید اسلام مشغله ذهنی وی بود.^{۷۳} اقبال لاهوری از شاگردان وی در دانشگاه لاهور بوده است. بر اساس گزارش عبدالرحمن بدوی، وی جزواتی در زمینه معتزله در هند منتشر می‌کرد که دارای ارزش علمی چندانی نبود.^{۷۴} تحقیقات وی درباره معتزله منجر به تصحیح و چاپ یکی از کتابهای کلاسیک معتزلی از احمدبن یحیی بن‌المرتضی شد.^{۷۵} از زمینه‌های گرایش وی به

اعتزال در فرهنگ اسلامی، می‌توان از توجه وی به عقل‌گرایی به عنوان تمهید تجدید اسلام و تسامح در فرهنگ اسلامی یاد کرد. کتاب *The Preaching of Islam*^{۷۶} و مدخل «تسامح» در *دائرةالمعارف دین و اخلاق* که بعداً به نگارش کتاب *تسامح در اسلام* منجر شد (البته این طرح به پایان نرسید) گویای تلاشهای فکری آرنولد در باب اعتزال پژوهی است.

۳۸. فلوتن، ج. وان Gerolf Van Vloten (۱۸۶۶ - ۱۹۰۳ م).

خاورشناس هلندی، که شاگرد دی خویه بود و به طور عمده دربارهٔ جاحظ پژوهش کرده در سال ۱۹۰۰ کتابی با عنوان *فیلسوف طبیعی عرب در قرن نهم: جاحظ، به زبان فرانسه* منتشر کرد. کتابهای *المحاسن و الاضداد*^{۷۷} و *البخلاء* جاحظ را در سالهای ۱۸۹۴ و ۱۹۰۰ در لیدن، همراه با مقدمه‌های تحلیلی به چاپ رساند. همچنین *رسالة النابتة* جاحظ را در مجموعه *کنگره مستشرقان* (۱۸۹۸/۱۱) و سه رسالهٔ *مناقب الاتراک، الترییع و التدبیر و ذم اخلاق* / *الکتاب جاحظ را* (لیدن، ۱۹۰۲) انتشار داد. کتاب دیگری نیز در تحلیل تشیع و عقاید مهدیه به فرانسه در آمستردام (۱۸۹۴) منتشر کرد.

۳۹. زویمر، سموئل Samuel Zewemer (۱۸۶۷ - ۱۹۵۲ م).

خاورشناس آمریکایی، که مسئول گروههای تبشیری در خاورمیانه^{۷۸} و رئیس هیأت تحریریه *مجله جهان اسلام* (The Moslem World) بود. وی مطالعاتی در مسیحیت در *احیاء علوم‌الدین* غزالی انجام داد، که در سال ۱۹۱۲ به انگلیسی چاپ شد.

۴۰. شوارتس پاول P. Schwarz (۱۸۶۷ - ۱۹۲۸ م).

مستشرق آلمانی که تحصیلات خود را در ادبیات عرب در دانشگاه لایپزیگ به پایان برد. وی مقاله‌ای در تحلیل ریشه‌های تاریخی و اعتقادی *خارج در مجله اسلام* (Der Islam) (۱۶ - ۱۹۱۵) به چاپ رساند.

۴۱. بروکلمان، کارل Calr Brockelmann (۱۸۶۸ - ۱۹۵۶ م):

خاورشناس نامدار آلمانی، که فارغ التحصیل دانشگاههای رشتوک و اشتراسبورگ و استاد دانشگاههای بروتسلاو، بروکسل، برلین و کونیگسبرگ، در تاریخ اسلام و زبانهای شرقی بود. وی در سال ۱۹۲۲ در برلین مؤسسه خاورشناسی را تأسیس کرد و در سال ۱۹۴۶ ریاست کتابخانه جمعیت آلمانی خاورشناسان را عهده‌دار شد. بروکلمان نویسنده دهها مقاله و کتاب در مباحث مربوط به تاریخ ادبیات اسلامی است.

در مورد فرقه‌های اسلامی، مقالاتی دربارهٔ عبدالقادر بغدادی فرقه‌شناس و نویسنده *الفرق و باقلانی* از دانشمندان اشعری و سیدمرتضی دانشمند شیعه و ماوردی متفکر معتزلی در *دائرةالمعارف اسلام* چاپ لیدن^{۷۹} دارد. همچنین پس از تحقیق کتاب *الفرق بین الفرق*

عبدالقاهر بغدادی، ملاحظاتی در توضیح پاره‌ای نکات به صورت مقاله‌ای در مجله عالم شرقی (Die Welt des Orients) (۱۹۲۵/۱۹) منتشر کرد.

کتاب دیگر بروکلیمان Die Geschichte Der Nationen Und Islamische Stasten نام دارد و در سال ۱۹۳۹ به آلمانی منتشر شد. این اثر توسط نسیم امین فارسی و منیر بعلبکی با عنوان تاریخ الشعوب الاسلامیه (بیروت، دارالملايين، ۱۹۴۸) به عربی ترجمه و منتشر شد. و آقای هادی جزایری آن را به عنوان تاریخ ملل و دول اسلامی به فارسی ترجمه کرد. در این اثر مباحث مفیدی در تحلیل فرقه‌ها یا مطالب تاریخی آنها آمده است.

بروکلیمان کتابی با عنوان Geschichte Der Arabischen Litteratur در دو جلد (برلین، ۱۹۰۲ - ۱۸۹۸) و مجدداً به کوشش بریل (لیدن، ۱۹۴۲ - ۱۹۳۷) همراه با سه جلد ملحقات منتشر کرد.

عبدالحلیم نجار نویسنده مصری ترجمه عربی آن را با عنوان تاریخ الادب العربی آغاز نمود و با درگذشت نجار یعقوب بکر و رمضان عبدالنواب ترجمه آن را به پایان بردند. با توجه به اینکه ادبیات در نظر بروکلیمان به معنای مصطلح آن به کار نرفته، بلکه به معنای فرهنگی عربی - اسلامی است. از این رو مشتمل بر اطلاعات فراوانی درباره فرقه‌های اسلامی است. برای نمونه فصلهایی با عناوین مذاهب شیعه، زیدیه، امامیه، قرامطه، اسماعیلیه و علویه دارد.

۴۲. دونالدسون، د.م. D.M. Donaldson (۱۸۶۸ - ؟ م.).

خاورشناس انگلیسی، وی دارای مطالعاتی در مسائل شیعه است و کتابی در زمینه اعتقادات شیعه (لندن، ۱۹۳۳) و همچنین کتابی در موضوع امامت از نگاه شیعه (لندن، ۱۹۳۱) منتشر کرده است.

۴۳. دو سو، رنه Rene Dussand (۱۸۶۸ - ۱۹۵۸ م.).

خاورشناس فرانسوی، بیشتر مطالعات وی به موضوعهای اسلامی در منطقه جغرافیایی سوریه اختصاص دارد. دوسو در مدرسه زبانهای شرقی و مدرسه زبانهای شرقی (تابع دانشگاه سورین) تحصیل کرد و فارغ التحصیل شد. کتابی در زمینه تاریخ نصیریه و اعتقادات آنها (پاریس، ۱۹۰۰) منتشر کرد و در مجله آسیایی (Journal Asiatique) نیز، مقاله‌ای در تأثیر اعتقادات نصیریه بر مذهب رشیدالدین سینان (۱۹۰۰) نوشت.

۴۴. آقا اوغلو، احمد Ahmet Aga - Oglu (۱۸۶۹ - ۱۹۳۹ م.).

در آذربایجان شوروی به دنیا آمد و تحصیلات عالی را در پاریس به پایان رساند. از سال ۱۹۰۸ به استانبول رفت و به مشاغل فرهنگی پرداخت. استاد دارالفنون و دانشگاه آنکارا و

سردبیر روزنامه ترجمان حقیقت و حاکمیت ملی بود. کتابی دربارهٔ شیعه با عنوان مذهب شیعه و منشأ آن نوشت.^{۸۰}

۴۵. بتنر، ماکسیمیلیان Maximilian Bittner (۱۸۶۹ - ۱۹۱۸ م.).

خاورشناس اتریشی و فارغ التحصیل مدرسه زبانهای شرقی وین و دارای درجه دکتری در ادبیات عرب (۱۸۹۲) بود. به غیر از پژوهش در جنبه‌های مختلف ادبی، کتابی دربارهٔ زیدیه به آلمانی نوشت که در سال ۱۹۱۱ در انتربوس منتشر شد و کتاب *الخلود فی عقاید الزیدیه عباد العفریت* را تصریح کرد و همراه با ترجمه آلمانی آن در سال ۱۹۱۳ در وین به چاپ سپرد.

۴۶. بلوشه، ای. E. Blochet (۱۸۷۰ - ۱۹۳۷ م.).

خاورشناس فرانسوی و از مسئولان کتابخانه ملی پاریس در بخش مخطوطات شرقی است. وی مقاله‌ای در زمینه باطنیان دارد که در *مجله آسیایی* (۱۹۰۲) منتشر شد.

۴۷. فوندرهیدن، م. M. Vonderheyden (۱۸۷۰ - ؟ م.).

مستشرق فرانسوی و استاد برخی از مدارس الجزایر بود. کتاب *تاریخ ملوک الالباضیه* نوشته ابن عماد را تصحیح کرد و همراه با ترجمه فرانسوی آن به چاپ رساند (الجزایر، ۱۹۲۷). این کتاب با عنوان *اخبار ملوک بنی عبید و سیرتهم* نیز معرفی شده است.^{۸۱} بخشی از این اثر به اهتمام شولونو در *مجله آسیایی* چاپ شد.

۴۸. آسین پالاسیوس Miguel Asin Palacios (۱۸۷۱ - ۱۹۴۴ م.).

خاورشناس پرکار اسپانیایی، که دارای مطالعات و آثاری در ادبیات فارسی، عربی، الهیات، فلسفه اسلامی و مسیحیت است. پایان نامهٔ دکتری خود را دربارهٔ غزالی نوشت (۱۸۹۶). اشتغلات علمی او عبارتند از: استاد زبان عربی در دانشگاه مادرید، تأسیس *مجله فرهنگ اسپانیایی*، سرپرست مجموعه کتب *آباء شرقی*، سردبیر *مجله آندلس* و عضو مجمع علمی عربی دمشق.

حاکمیت اسلام در پهنهٔ بخشی از اروپا و نفوذ فرهنگ اسلامی در آنجا، به ویژه در اسپانیا و آثار باقی مانده از آن دوران، زمینه‌های گرایش آسین به فرهنگ و تمدن اسلامی شد و در همین راستا، وی حاصل پژوهشهای متعدد خود را در قالب کتاب و مقاله منتشر ساخت. در مورد فرقه‌ها و گرایشهای اسلامی، تحقیقات وی دربارهٔ ابن حزم، غزالی به عنوان یک متفکر برجسته اشعری و جاحظ به عنوان یک اندیشمند معتزلی و نیز در خصوص شاذلیه قابل توجه‌اند.

کتاب *الفصل فی اهواء الملل و النحل*^{۸۲} را همراه با ترجمه اسپانیایی و بررسی آرای

ابن حزم، در پنج جلد منتشر کرد. مطالعات وی در مورد ابن حزم، به همین جا پایان نیافت، بلکه *الاخلاق و السلوک*^{۸۳} ابن حزم را به اسپانیایی ترجمه کرد. دو کتاب با عنوانهای *ابن حزم قرطبی نخستین مورخ آرای دینی و ابن حزم قرطبی* در سالهای ۱۹۲۴ و ۱۹۲۶ به زبان اسپانیایی در مادرید منتشر کرد.^{۸۴} مقاله تحلیلی «کلام نقلی ابن حزم قرطبی»^{۸۵} را نوشت و رساله‌ای از ابن حزم با عنوان «نسخه خطی منتشر نشده ابن حزم» به چاپ سپرد.^{۸۶}

اما آثار آسین در مورد غزالی، شامل ترجمه برخی آثار غزالی و تحلیل آرای اوست. وی کتاب *الاقتصاد فی الاعتقاد* را به اسپانیایی ترجمه کرد.^{۸۷} همچنین هفت مقاله و کتاب بررسی آرای غزالی نوشت که عناوین آنها عبارتند از: عقیده و اخلاق و پارسایی از نگاه غزالی،^{۸۸} «معنی واژه تهافت در آثار غزالی و ابن رشد»،^{۸۹} «عرفان غزالی»،^{۹۰} غزالی و مسیحیت^{۹۱} (وی در این کتاب تحلیل گسترده‌ای از کتاب *احیاء علوم‌الدین* ابو حامد غزالی ارائه کرده است،^{۹۲} «نفسانیة الاعتقاد بحسب الغزالی»،^{۹۳} «نفسانیة الوجد الصوفی عند صوفیین کبیرین: الغزالی وابن عربی».^{۹۴}

تورمدا رساله «منازعة الحمار» اخوان الصفا را به خود نسبت داده بود، آسین با توضیح اینکه این رساله‌ها از اخوان الصفاست، آن را در مادرید منتشر کرد (۱۹۱۴).^{۹۵} در سال ۱۹۳۰ مقاله‌ای در توصیف و تحلیل کتاب *الحيوان*^{۹۶} و *البيان و التبیین*^{۹۷} جاحظ نوشت. آسین در مقاله‌ای در *مجله اندلس*، به شاذلیه پرداخت.^{۹۸} شاذلیه از فرق صوفیه در شمال آفریقا و دارای اعتقادات کلامی ویژه‌ای است. سلسله جنبان این فرقه علی بن عبدالله بن عبدالجبار بن تمیم شاذلی (۵۹۱ - ۶۵۶ ق.) است.

۴۹. بندلی جوزی (۱۸۷۱ - ۱۹۴۲ م.)

خاورشناس روسی است که در دانشگاههای قازان و باکو تحصیل و سپس تدریس نمود. پژوهشی درباره بهائیت (۱۸۹۸) و همچنین درباره معتزله در قازان (۱۸۹۹) منتشر کرد.

پی‌نوشتها

۱. پژوهشگران هر یک بر اساس نگرشهای خود، تعریفی از استشراق ارائه کرده‌اند. برخی نظرهای کاملاً بدبینانه و برخی خوش‌بینانه و برخی تفکیکی خود را در تعریف این پدیده دخالت داده‌اند. ر.ک: *المستشرقون*، نجیب العقیقی، ج ۱ ص ۷؛ *الاسلام و شبهات المستشرقین*، فؤاد کاظم المقدادی، ص ۶۵-۶۸؛ *الاستشراق رساله الاستعمار*، محمدابراهیم القیومی؛ همچنین دیدگاههای مختلف متفکران عرب در کتاب *الاستشراق فی الفكر العربی*، اثر محسن جاسم الموسوی گردآوری و تحلیل شده است.

۲. آثار بعضی از مستشرقان به ۲۶۰ کتاب و مقاله در مسائل اسلامی می‌رسد (*المستشرقون*، ج ۱، ص ۳۵۳).

۳. پس از نهضت جدید علمی در اروپا از قرن پانزدهم و شانزدهم به این طرف که به تدریج در دارالفنون‌ها و مراکز علمی مغرب [زمین] همه رشته‌ها و شعبه‌های علوم بشری مورد توجه و اقبال و تحقیق و تدقیق قرار گرفت، علم مشرق‌شناسی و تحقیقات راجع به کلیه شئون علمی و اجتماعی و لغوی و فلسفی و دینی و آداب و اقوام مشرق نیز رو به تکامل گذاشت و مانند سایر فنون مطرح انظار علما گردید («تحقیقات علمای مغرب در باب ممالک شرقی»، سید حسن تقی‌زاده، مجموعه سخنرانیها و خطابه‌ها، ش ۳، خرداد ۱۳۴۵، ص ۵).

۴. برای آگاهی از اطلاعات تاریخی مربوط به دو چهره علمی و استعماری غرب در ایران مطالعه کتاب نخستین رویاروییهای اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب نوشته عبدالهادی حائری مفید است.

۵. ر.ک: *الاستشراق*، ادوارد سعید، ص ۴۴-۶۰.

۶. لوینشتاین، کیت، «ازارقه در ملل و نحل‌نگاری اسلامی»، ترجمه آرمیدخت مشایخ فریدنی، *تحقیقات اسلامی*، سال پنجم، ش ۱، ۲ (۱۳۶۹) ص ۷۶.

۷. *المستشرقون*، ج ۲، ص ۳۶-۳۷.

۸. *المستشرقون*، ج ۱، ص ۱۰۴.

۹. ر.ک: *المستشرقون و المبشرون فی العالم العربی الاسلامی*، ابراهیم خلیل احمد (القاهرة،

۱۹۶۴ م.).

۱۰. همان، ج ۱، ص ۴۰۵.

۱۱. همان، ج ۱، ص ۴۱۱.

۱۲. این اثر در قاهره توسط دارالکتب الحدیثه در سال ۱۹۶۵ منتشر شد. غزالی در کتاب دیگرش *دفاع عن العقیده والشریعة ضد مطاعن المستشرقین* که در نقد گلدزیهر نوشته، به تحلیل تهاجم فرهنگی مستشرقان پرداخته است.

۱۳. این کتاب در قاهره توسط دارالفکر العربی در سال ۱۴۱۳ منتشر شده است.

۱۴. فهرست این آثار در کتاب *الاختراق الثقافي* تألیف عبدالجبار الرفاعی (قم، مرکز الابحاث و الدراسات الاسلامیة، ۱۴۱۶) آمده است.

۱۵. متن این کتاب در سال ۱۹۸۷ و ترجمه عربی آن توسط کمال ابودیبا با عنوان *الاستشراق*، در سال ۱۹۸۱ به چاپ رسید و در سال ۱۴۱۳ توسط دارالکتب الاسلامی به صورت افست چاپ شده است. توسط اصغر عسگری خانقاه و حامد فولادوند نیز با عنوان *شرق شناسی، شرقی که آفریده غرب است*، به فارسی ترجمه و منتشر شده است (تهران، عطایی، ۱۳۶۱).

۱۶. برای نمونه ر.ک: *المستشرقون*، ج ۳، ص ۳۷۰-۵۹۶.

۱۷. همان، ج ۲، ص ۲۷۱.

۱۸. همان، ج ۱، ص ۴۱۱.

۱۹. همان، ج ۳، ص ۶۱-۶۲.

۲۰. ر.ک: *فرهنگ اسلام شناسان خارجی*، حسین عبداللهی خوروش و مقاله «نقد و نظری بر آرای قرآن شناختی مستشرقان»، محمد مهدی جعفری، *مجله دانشگاه انقلاب*، ش ۱۱۰.

۲۱. *المستشرقون*، ج ۱، ص ۱۶۰-۱۶۱.

۲۲. این اثر را به فرنگی نوشت و سپس برای استفادۀ فارسی زبانان به فارسی ترجمه کرد (الذریعه، ج ۲۵، ص ۱۷۹).

۲۳. برای زندگی و آثار وی ر.ک: *نخستین رویاروییهای اندیشه گران ایران*، عبدالهادی حائری، ص ۴۸۷-۴۹۳؛ *مجله تاریخ و فرهنگ معاصر*، شماره های ۲۱-۲۴، مقاله «پدر آنتونیو دوژزو»، نوشته رسول جعفریان.

۲۴. *المستشرقون*، ج ۲، ص ۳۵۶.

۲۵. ر.ک: *موسوعة المستشرقین*، ص ۵۸۰.

۲۶. برای نمونه ر.ک: *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۷، ص ۲۴۳.

۲۷. *موسوعة المستشرقین*، ص ۳۳۴.

۲۸. به عربی: خودزقو.

۲۹. پس از چاپ ووستنفلد، دو چاپ دیگر از ثروت عکاشه (بیروت، ۱۹۶۰م.) و محمد صاوی (قاهره، ۱۳۵۳ق.) منتشر شده است. توصیفی از این اثر به وسیله علیرضا ذکاوتی قراگزلو ارائه شده است (مجله آینه پژوهش، ش ۳۱).

۳۰. المستشرقون، ج ۲، ص ۳۶۸.

۳۱. سرزگین، فؤاد، تاریخ التراث العربی، ج ۴، ص ۵۲.

32. Book of Religion and Philosophical Sects. London, 1842-6.

۳۳. در گزارش عبدالرحمن بدوی در موسوعة المستشرقین (ص ۴۹۹)، این کتاب به صورت العقائد النسفیة لعین الدین النسفی ثبت شده است و ایهام به کتاب العقائد عمر بن محمد نسفی مشهور به العقائد النسفیة دارد که مسلماً اشتباه است؛ زیرا این کتاب نوشته ابوالبرکات عبدالله بن احمد معروف به حافظ الدین نسفی بوده و عنوان کامل آن عمدة عقيدة اهل السنة والجماعة است (نگاه کنید به معجم المطبوعات العربية والمعربة، ج ۲، ص ۱۸۵۲ به بعد و المستشرقون، ج ۲، ص ۵۵).

۳۴. این اثر همراه با حاشیه با جوری (بولاق، ۱۲۹۳ ق.) و شرح آن با عنوان هدایة المرید لعقيدة اهل التوحید نوشته محمد علیش (قاهره، مطبعة محمد مصطفی، ۱۳۰۶ ق.) و با تصحیح عبدالرحمن عمیره با عنوان عقيدة اهل التوحید الكبرى (قاهره، مطبعة الحلبي، ۱۹۷۴م.) و به کوشش لوسیانی (Luciani) همراه با ترجمه فرانسوی آن منتشر شده است (الجزایر، ۱۹۰۸).

۳۵. فرهنگ فرق اسلامی، محمد جواد مشکور، ص ۳۱۴.

۳۶. دائرة المعارف فارسی، ج ۱، ص ۱۳۵۷.

۳۷. عنوان آلمانی و مشخصات این ترجمه چنین است:

Religions Partheien und Philosophenschulen. Hall, 1850-51.

۳۸. دیتریسی، دیترتیسی، دیتیش

۳۹. معجم المطبوعات العربية والمعربة، ج ۱، ص ۴۱۱.

۴۰. مرن، مهرنی

۴۱. در دائرة المعارف فارسی نام ایشان آوگوست فردینال میکال مهرن و تاریخ وفاتش سال ۱۸۹۸ ثبت شده است (ج ۳، ص ۲۹۳۹). او برخی از نوشته‌های خود را به نام میخائل بن یحیی المهرنی امضا کرده است.

42. Zuer Geschichte Abu'l Hasan: Spitta Expose de la.

43. Expose de la reforme de l'Islamisme au 3me siecle l'Hegire par Abuu'l Hassan Ali Al-Ash'ari et continue par son ecole; avec des extraits du texte arabe d'Ibn Asakir. Liden, 1878.

۴۴. سرکیس عنوان این کتاب را شرح عقائد الدرور ثبت کرده است (معجم المطبوعات العربية والمعرّبه، ج ۲، ص ۱۸۰۹).

۴۵. غویار، جویار.

۴۶. کمال الدین ابوالغنائم عبدالرزاق بن جمال الدین محمد الکاشی السمرقندی (معجم المطبوعات العربية والمعرّبه، ج ۲، ص ۱۵۴۱ و ۱۵۴۲).

۴۷. سرکیس عنوان آن را اخبار القرامطة فی الیمن، و مؤلف آن را ابوعبدالله بهاءالدین الجنادی ضبط کرده است (معجم المطبوعات العربية والمعرّبه)، ولی عقیقی در المستشرقون جنیدی ثبت کرده است.

48. Geschichte der Herrschenden Ideen des Islam.

۴۹. دی غویه.

۵۰. معجم المطبوعات العربية والمعرّبه، ج ۱، ص ۹۰۵.

۵۱. اغناطیوس جویدی، اجتنیسو جویدی.

52. Die Religios Politischen Oppositions Parteien Imalten Islam In Abhhandlungen der kgl. Berlin, 1901.

53. Die Babis in Persien, Iher Geschichte und llehre. Leipzig, 1896.

54. Chronique des Almohades et des Hafcides. 1895.

۵۵. عنوان فرانسوی این اثر چنین است: Historie des Almohades. 1893.

۵۶. ر.ک: مذاهب الاسلامیین، عبدالرحمن بدوی، ج ۲، و فرهنگ فرق اسلامی، محمدجواد مشکور، ذیل ماده موحدین.

۵۷. به دلیل اهمیت آرا و شخصیت گلدزیهر درباره وی آثاری عرضه شده که بعضی از آنها عبارتند از: رساله کارشناسی ارشد، علی بن عبدالله محفوظ، دانشگاه الامام محمد بن سعود الاسلامیه، ۱۴۱۱ق. با عنوان اسالیب المستشرق Gold Ziher فی عرضه للاسلام ومقاله محمد رجب البیومی در مجله رابطة العالم الاسلامی (رجب ۱۳۸۶) با عنوان «المستشرق جولدیزیهر فی بحوثه الاسلامیه».

۵۸. المستشرقون، ج ۳، ص ۴۱.

۵۹. ر.ک: التوراة والیهود فی فکر ابن حزم، ابراهیم الحارللو، ص ۱۵۱.

۶۰. این گزارش از عبدالرحمن بدوی در موسوعه المستشرقون (ص ۲۰۱) است. ولی از این تومرت چنین اثری مذکور نیست. احتمالاً منظور بدوی کتاب العقیده یا کتاب اعتراف ما بطلب است.

61. Chronique d'Ibn Saghir sur imams Rostemides de Tahert, 1907.

62. Royal Asiatic Society.

۶۳. المقالات والفرق، ص ۷۷.

۶۴. فرهنگ فرق اسلامی، محمدجواد مشکور، ص ۲۱۰ - ۲۱۳.

65. Conte de Gobinau, Les Religions et Les Philosophies dans l'orient central.

۶۶. بیست مقاله قزوینی، محمد قزوینی، چاپ عباس اقبال و ابراهیم پور داود، ج ۲، ص ۳۰۳؛ مقدمه حسن جوادی بر کتاب نامه‌هایی از تبریز، ادوارد براون، ص ۱۱.

۶۷. مقدمه فتح‌الله مجتبیایی بر تاریخ ادبیات ایران، ادوارد براون، ترجمه فتح‌الله مجتبیایی، ص ۶ و ۷.

۶۸. چهاردهی، نورالدین، بهائیت چگونه پدید آمد، ص ۲۱.

69. E. G. Browne and the Baha'i. H. M. Balyuzi. London, 1970.

برای نمونه ر.ک: نقد آثار خاورشناسان، مصطفی حسینی طباطبایی، ص ۳۰. محمدرضا فشاهی قضاوتی نه چندان موافق با حسینی طباطبایی دارد: براون در اواخر قرن نوزدهم به ایران آمد و یک سال تمام به جست و جوی با بیان پرداخت و بسیاری از رساله‌های آنها را خرید و پس از بازگشت به انگلستان مقالات و رسالات بسیاری راجع به جنبش با بیان و جریانات بعدی آنها تألیف کرد ... ولی متأسفم که بگویم که آثار ارزشمند او نیز فاقد تحلیل دقیق و ریشه‌یابی مکتب شیخیه و جنبش با بیان است و بیشتر اختصاص به امور مذهبی و چگونگی انشعاب با بیان دارد (واپسین جنبش قرون وسطایی در ایران فنودال، ص ۳).

۷۰. مقاله «براون» نوشته فتح‌الله مجتبیایی، دانشنامه جهان اسلام، ج ۲، ص ۶۱۸.

۷۱. ر.ک. موسوعه المستشرقین، ص ۹؛ فرهنگ خاورشناسان، ج ۱، ص ۸۸.

۷۲. موسوعه المستشرقین، ص ۱۰.

۷۳. آرنولد کتاب‌المعتزله را با این مشخصات به چاپ سپرد:

Al-Mu'tazelah, Being an extract from the kitabu-l Milal wa-n Nihal. Leipzig, Otto Harrassowitz, 1902.

۷۴. این اثر برای اولین بار در لندن منتشر شد (۱۸۹۶) و آقای ابوالفضل عزتی با عنوان تاریخ

گسترش اسلام و حبیب‌الله آشوری با عنوان *علل گسترش اسلام* آن را به فارسی ترجمه کرده‌اند.

این کتاب به زبانهای اردو، ترکی و عربی نیز ترجمه شده است.

75. Le Livre des beautés et des antitheses.

۷۶. فعالیت‌های تبشیری زویمر در کتاب *الاسلام و شبهات المستشرقین* از فؤاد کاظم المقدادی (ص ۱۸۵-۱۹۱) ارائه و نقد شده است.

۷۷. *دائرة المعارف اسلام* (Encyclopedia of Islam) و با عنوان اختصاری EI در سالهای ۱۹۰۸ تا ۱۹۳۹ توسط مستشرقان نگارش یافته و به سه زبان انگلیسی، آلمانی و فرانسوی، با استعانت اتحادیه بین‌المللی آکادمیها و آکادمی سلطنتی هند منتشر شد. ویرایش دوم آن E12 از سال ۱۹۵۰ آغاز و جلد اول آن در ۱۹۶۰ منتشر شد و به عربی، اردو و ترکی نیز ترجمه شده است (ر.ک: *موسوعة المصادر والمراجع*، عبدالرحمن عطیه، مرجع‌شناسی، نورالله مرادی، ص ۱۰۵ و مقدمه *دائرة المعارف* تشیع).

78. Sii Mezhebiivve Membalari, 1892.

۷۹. *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۳، ص ۳۶۲.

۸۰. طبق گزارش عبدالرحمن بدوی، ترجمه آسین شامل همه کتاب *الفصل وممتاز* می‌باشد و

بررسیهای شرحی و نقادانه وی و مقدمه‌اش درباره ابن حزم مهم است. این اثر بین سالهای ۱۹۲۷ تا ۱۹۳۲ در مادرید منتشر شده است (*موسوعة المستشرقین*، ص ۱۲۴).

۸۱. این اثر با عنوانهای *مداواة النفوس وتهذيب الاخلاق ومداواة النفوس فی تهذيب الاخلاق وفلسفة الاخلاق* چاپ شده است. همچنین توسط N. Tomiche به فرانسه ترجمه و

همراه با متن در بیروت، ۱۹۶۱ منتشر شده است. ترجمه آسین پالاسیوس در مادرید منتشر شده است (۱۹۱۶).

۸۲. فرهنگ خاورشناسان، ج ۱، ص ۱۰۸ و ۱۰۹.

83. «La Theologie Domatique d'Abemhazm de Cordoue». RSPH, 1930, p. 51-62.

84. «Un codice Inexplorado del cordobes Ibn Hazm». And, 2 (1934). p. 1-56.

85. El Justo medio en la Creencia, Madrid, Institute de valencia de Don Jonal, 1929.

86. Algazel: dogmatica, moral, asoetica Conprologo de Menendez y pelayo. Zaragoza, 1901.

87. Sens du mot Tehafot dans les Oeuvres d'El-Ghazali et d'Averroes. RA, 50 (1906).

p. 185-103.

88. «La mystique d'Al-Gazzali». MUSJ, 7 (1914-21). p. 67-104.

89. La Espiritualidad de Algazely su sentido Cristiano. Madrid, 1934-41.

۹۰. المستشرقون، ج ۲، ص ۱۹۵.

۹۱. این مقاله گویا به زبان عربی در جلد سوم مجله /ارغنون، منتشر شده است (۱۹۰۲).

۹۲. مجلة الثقافة الاسبانية (۱۹۰۶) ص ۲۰۹-۲۳۵. همچنین در مجموعه مقالات تأثیر الاسلام،

۱۹۴۱ آمده است.

۹۳. فرهنگ خاورشناسان، ج ۱، ص ۱۰۷.

94. «El libro de los Anamiales de Jahiz». ISIS, 14 (1930). p. 20-24.

۹۵. همان، ش ۵۴ (۱۹۳۹).

96. «Sadhilies y Alumbrados». And, 9 (1944-51).

هفت آسمان / ۱

